

Хоптяр Ю.А.

Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр.

На початку 1930-х рр. колективізація і, як наслідок, війна держави з селянством серйозно вплинули на радянське судочинство і право. Різко скоротився об'єм цивільних справ, що розглядались. Закони про власність виявились застарілими.

Доля ж кримінального права була дещо інша. Замість об'єктивного застосовування судочинства під час розгляду кримінальних справ, покарання стало зброєю в боротьбі проти власного народу¹. Працівники судової системи проводили цілі місяці в селах, здійснюючи судилища над селянами, які відмовлялись пристосуватись до режиму, дії якого набували тоталітарного характеру.

У вітчизняній історіографії ця проблема майже не досліджена. Окрім, невеликого розділу у колективній монографії “Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941)”².

Тому метою статті є вивчення практики судочинства під час колективізації в 1929–1930-х рр.

Політика колективізації впливала на право в двох аспектах. По-перше, в середовищі місцевих керівників вона заохочувала зневажливе відношення до законів. Конфіскація зерна та іншої власності селян, що була дозволена сталінським керівництвом взимку 1928 р., а також організація колгоспів вимагали такого рівня не правового примусу, що процесуальні норми перетворились у перешкоду досягнення політичних завдань. По-друге, мобілізація судових і прокурорських працівників, що вимагала постійного перебування на селі, призвела до погіршення якості кримінального правосуддя в містах.

Колективізація проходила у формі державних політичних кампаній, тому там, де районна влада видавала накази про збір зерна, починали проявлятися обриси “кампанійського судочинства”. Воно переважало в роботі народних судів на селі. Весною 1930 р. Сталін особисто піддавав суворій критиці жорсткість колективізації, тієї самої кампанії, яку він розпочав. Декотрі судові працівники були звинувачені за зловживання, поруч із своїми партійними і радянськими колегами. Проте такі явища не змінювали політичного курсу, оскільки продовжувались все нові і нові спалахи боротьби за ліквідацію куркульства й колективізацію селянства. Кожного разу влада мобілізувала нові судові кадри.

Кампанії привели до створення бригад, що склалися із слідчих, прокурорів, суддів. Ці бригади здійснювали виїзди до сільської місцевості, що називались “рейдами” або “наступами”. Прибуваючи в села, бригади проводили слідче провадження, судили і виносили вирокі селянам та сільській владі, чії дії гальмували хід кампаній. Партійні керівники використовували судових працівників у якості уповноважених. Траплялось, що бригади організовували виїзні судові сесії з метою “ліквідації куркульства”³.

Зрозуміло, що судові працівники у своїх діях не могли обійтися без допомоги ОДПУ. Роль чекістів в системі правоохоронних органів значно зросла з ліквідацією 15 грудня 1930 р. НКВС УСРР. ОДПУ перетворилось на суперструктуру, яка поєднувала оперативну діяльність, функції дізнання, слідства, винесення вироків. У зв’язку з цим було затверджено новий штат ДПУ УСРР, що поповнювався за рахунок демобілізованих бійців Червоної Армії.

Утім, на селі продовжували активно діяти органи прокуратури. З метою виявлення осіб, що здійснювали опір хлібозаготівлям, колективізації та розкуркулюванню, працівники прокуратури зав’язували контакти з місцевим активом та проводили набір селян в групи сприяння. Їх члени повинні були повідомляти прокурорів і слідчих про дії односель-

чан й надавати допомогу посадовим особам, що прибували на село.

Поряд з цим, основна маса судових справ, що розглядались на той час, торкалась не “нових” видів злочинів, а старих, давно закріплених в кримінальному кодексі. Вони поділялись на три категорії:

З метою підтримки колективізації судові працівники зобов’язані були забезпечувати розслідування по “новим видам злочинів” у селі, котрі додавались до існуючих в кримінальному кодексі. У січні 1930 р. злочином проголошувалось забивання власної худоби, а з листопада того ж року судовому переслідуванню піддавались керівники колгоспів, що санкціонували забій худоби. В квітні 1932 р. до цього списку додали забій коней. З березня 1931 р. до злочинів додавалось ще й “псування тракторів”⁴.

**Державні злочини
(тероризм, контрреволюційна агітація і
шкідництво);
невиконання твердих завдань;
халатність або зловживання службовим
положенням**

Під час зимової колективізаційної кампанії 1929–1930 рр. в Україні різко зросла кількість справ з державних злочинів, що продовжувало тенденцію попередніх років. Характерною рисою таких справ була суворість вироків – більшість звинувачених засуджувались на 8–10 років ув’язнення, а значна кількість – до смертної кари. До того ж судді розглядали справи без необхідної ретельності, наспіх, не залежно від того, чи розглядались справи в судах інших інституцій⁵.

Ріст справ з державних злочинів селянства виглядав досить абсурдно, тому Верховний суд УСРР видавав роз’яснення й директиви з цього приводу. Як наслідок, у 1931–1932 рр. рівень таких справ помітно знижується з 30 % до 12 % від загальної кількості справ⁶.

Наприкінці 1932 р. справи щодо розкрадання соціалістичної власності, відповідно закону від 7 серпня 1932 р., замінять такі державні злочини, як тероризм і антирадянську агітацію, про що буде йтися нижче.

Одним з головних завдань “кампанійського судочинства” визначалось здійснення тиску на селянство з метою отримання зерна. Це досягалось шляхом судового переслідування селян за статтями, що визначали державні злочини, а також із звинувачення у невиконанні твердих завдань та спекуляції. Під час кампаній 1930–1931 рр. одним з поширених звинувачень було невиконання твердих завдань, тобто особистих зобов’язань із заготівлі збіжжя. Великі штрафи, які передбачались за здійснення цього “злочину”, примушували селян здавати збіжжя, що призначалось для особистого користування, і навіть продавати свої будинки. Поруч з цим, судді застосовували більш суворі санкції ніж штрафи – позбавлення волі, виселення, примусові роботи⁷.

Такі дії правосуддя приводили до розорення селянського господарства. При цьому уразливими виявились майже усі селянські сім’ї. Хоча тверді завдання орієнтувались на куркулів, організатори “продрозверстки” нав’язували завдання значній кількості селян в кожному селі. Часто густо куркулі, що бачили безвихідь свого становища, покидали свої господарства й тікали в міста. У подібних випадках у сільській владі не залишалось іншого виходу, як встановлювати завдання для селян, що підпадали до шарків середняків й навіть бідняків. Рано чи пізно, це призводило до повного розвалу господарства, тому селянам, які не були депортовані чи засуджені, нічого не залишалось, як вступати у колгоспи або тікати з села⁸.

Одним з пріоритетів роботи органів юстиції під час сільськогосподарських кампаній було “виявлення” злочинів, що скоювались посадовими особами. Мова йшла про зловживання владою й халатність. Подібні звинувачення давали районним начальникам можливість звалювати вину

за “перегини” на сільську владу. У Харківському, Херсонському, Вінницькому, Шепетівському, Кам’янець-Подільському округах зимою 1930–1931 рр. було засуджено близько 1,5 тис. посадових осіб, причому 30 % з них були головами або заступниками голів сільських рад, 10 % – головами колгоспів⁹.

Бездумне переслідування сільських посадових осіб продовжувалось до середини 1930-х рр. Протягом всього періоду суддів відповідали інтересам центральних, обласних та районних партійно-радянських керівників. Вони знаходили “винуватих” у провалах на колгоспному фронті і, одночасно, здійснювали тиск на сільську владу. Досить часто кримінальні обвинувачення використовувались у боротьбі різних угруповань сільських керівників між собою.

Проводячи розслідування й судові процеси на селі, працівники суду та прокуратури не докладали зусиль, щоб забезпечити дотримання елементарних юридичних процедур. Характерними рисами “кампанійського судочинства” стали: крах процесуальних норм та вимог доказів; нездатність визначити класове походження звинуваченого чи жертви; засудження на строки, що перевищували межі, встановлені законодавством.

Проте серед вказаних рис “кампанійського судочинства” особливо виділялася одна – перекваліфікація звичайних кримінальних звинувачень у політичні. Судова практика радянського режиму вимагала посилення звинувачень, їх перекваліфікації, коли мова йшла про напади представників ворожих класів на радянських працівників. Звинувачення у тероризмі стали звичайними за умов, коли “куркуль” нападав, вбивав або підпалював будинок голови сільської ради або голови колгоспу. Судові працівники розглядали як тероризм напад на сільських посадових осіб, навіть якщо ці напади здійснювались внаслідок особистих конфліктів, нерідко підчас п’яних сутичок. Підпал міг бути кваліфікований як терористичний акт, навіть якщо не було політичних мотивів. Іноді жертви нападу або підпалу

робили брехливі заяви про те, що вони були радянськими працівниками або активістами. Сільська рада охоче звинувачувала у проведенні контрреволюційної агітації будь-якого селянина, що відважився критикувати дії сільських активістів¹⁰.

У липні 1932 р. Сталін та його соратники прийняли рішення конфіскувати хліб у селянства у такому об'ємі, що це неминуче викликало б масовий голод у зерновиробляючих регіонах СРСР, і зокрема в Україні¹¹. Керівники держави знали про невдачі попередніх хлібозаготівель та спроб створення централізованих запасів збіжжя. Вони отримували попереджувальні повідомлення від керівників КП(б)У про те, що в республіці залишилось дуже мало хліба, а виконання нових планів приведе до голоду. Проте Сталін вибрав жорсткий курс, що прирікав суспільство у період голодомору, репресій, нечуваного порушення законності. Кампанія хлібозаготівель 1932–1933 рр. стала вирішальним етапом у війні проти селянства України.

Перш за все, більшовицька влада розгорнула боротьбу в Україні із зростаючим розкраданням зерна, що перетворилося в акт самозахисту та широко поширений засіб боротьби селян за виживання. Тому 7 серпня 1932 р. був обнародований надзвичайний закон – постанова ЦВК і РНК СРСР, що проголошувала розкрадання державної і громадської власності злочином, за яким передбачалась смертна кара, а за наявності обставин, що пом'якшують відповідальність – десять років позбавлення волі. Власноручно розроблений Сталіним закон проголошував, що громадська власність була “основою радянського ладу, священною і недоторканою”, а особи, які посягнуть на цю власність розглядатимуться як вороги народу. Цей закон широко пропагувався як зброя у боротьбі за виконання хлібозаготівель в республіканській й місцевій пресі¹².

Для працівників органів юстиції закон 7 серпня 1932 р. створив нові проблеми, тому наркомюсту необхідно було

видати значну кількість інструкцій та директив для втілення цих “драконівських” покарань. У зв’язку з цим виділялось дві категорії звинувачених:

- ті, хто заслуговував смертного вироку;
- ті, для кого передбачалося десятилітнє позбавлення волі.

У відповідності до інструкцій вища міра покарання могла бути застосована до осіб, що звинувачувались у розкраданні в значних розмірах, куркулів, класово-чужих елементів (за відсутністю обставин, що пом’якшують вину), а також куркулів, що розкрадали колгоспне зерно. Слід врахувати, що у розкраданні зерна звинувачувались колгоспники, або прості одноосібники, які отримували десятилітній строк ув’язнення (за відсутністю обставин, що обтяжують відповідальність).

Керівники органів радянської юстиції підкреслювали, що навіть крадіжки зерна у незначних розмірах повинно розглядатися у судах, як серйозний злочин. Сільські громадські суди (існували у попередніх роках. — *Авт.*) втратили право на розгляд подібних справ. Така нова політика контрастувала з фабрично-заводською практикою, за якої товариські суди (непрофесійні судові органи. — *Авт.*) заохочувалися до розгляду всіх розкрадань, збитки від яких не перевищували 50 крб.

Політбюро ЦК ВКП(б) здійснювало постійні атаки на республіканську владу з метою дотримання плану хлібозаготівель. Воно направило в Україну спеціальні комісії для організацій насильницького збору зерна. Одна з них на чолі з Головою Ради Народних Комісарів СРСР В. Молотовим 29 жовтня 1932 р. прибула до Харкова¹³. Характерним для дій Молотова було те, що головним методом хлібозаготівель стали судові репресії, що “опирались” на закон від 7 серпня 1932 р. У директиві секретарям обкомів партії В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич вимагали “нещадної” кари злочинним елементам у правліннях кол-

госпів, а ЦК КП(б)У зобов'язав судові органи розглядати справи з хлібозаготівель поза чергою, як правило, “виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій”. Для цього у кожній області додатково створювали не менше ніж 5–10 роз'їзних судових бригад¹⁴.

До них прикомандирувалися працівники ДПУ, у яких були чітко розроблені плани операцій та рознарядки арештів. Відповідно до них у другій половині листопада 1932 р. арештам мали підлягати 3525 осіб, здебільше керівні сільськогосподарські працівники з 245 районів України¹⁵.

На початку січня 1933 р. Сталін публічно назвав розкрадання “контрреволюційним злочином”, заявив, що закон від 7 серпня 1932 р. є “основа революційної законності”. Протягом наступних кількох місяців переслідування за цим законом суттєво зросли. Примітивні “розслідування”, зазвичай, не встановлювали факту здійснення крадіжки, часу, коли вона відбулась, чи була серйозною, які умови життя і походження головних виконавців та наявності співучасників. Вони прагнули лише завершити попереднє розслідування у встановлений строк. Більшість справ в Україні розглядались в один–два дні. Слідчі не надавали звинуваченням офіційного обвинувачення та можливості ознайомитись зі справою до початку судового засідання¹⁶.

Зникнення навіть натяку на дотримання законності в діях судових працівників в сільській місцевості тільки “підливало масло у вогонь” свавілля і репресій. За наказом районної влади по відношенню до селян, які відмовлялись працювати в колгоспах, здійснювались нічні конфіскації власності без ордерів, що супроводжувались побоями. Поруч з цим навесні 1933 р. спостерігалось зростання кількості арештів не уповноваженими на те працівниками. Варто підкреслити, що безпідставні арешти і незаконні утримання під вартою не були феноменом. Такі прояви беззаконня стали, починаючи з осені 1929 р., невід'ємною частиною проведення кампаній радянської влади на селі¹⁷.

В Україні заслуховувати справи по закону від 7 серпня 1932 р. і виносити смертні вироки могли лише обласні суди. Однак, у 89,5 % випадків виносились різні вироки лише по фактах дрібних крадіжок, таких, наприклад, як крадіжка кількох колосків чи качана капусти. Коли по інструкції від 8 травня 1933 р. суди вищої інстанції стали перевіряти правильність вироків по закону від 7 серпня 1932 р. (інструкція закликала покласти край безглуздим переслідуванням), то 46,4 % вироків українських обласних судів були замінені¹⁸. Загалом в 1933 р. в Україні по закону від 7 серпня 1932 р. було засуджено 12767 осіб¹⁹, що стало кульмінацією процесу краху законності.

Таким чином, колективізація й хлібозаготівельні кампанії привели до утворення на початку 1930-х рр. “кампанійського судочинства” та розвалу кримінального провадження в Україні. Судді і прокурори в більшості випадків виступали як агенти місцевої влади, виконуючи політичні завдання, які ставились тоталітарним режимом.

Примітки:

¹ Див. Неизвестная Россия XX век. – М., 1992. – Кн. 1. – С. 239–241.

² Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К.: Інститут держави і права ім. Корецького НАН України, 2001. – С. 74–90.

³ *Стучка П.И.* Доклад об общих директивах Верховного Суда по кулацким делам // Судебная практика. – 1931. – № 7. – С. 4–7.

⁴ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР. – М., 1935. – С. 350, 359, 362–363.

⁵ Выводы из доклада о контрреволюционных преступлениях // Судебная практика. – 1930. – №11. – С.11–12.

⁶ Из практики по контрреволюционным преступлениям // Судебная практика. – 1932. – №7. – С. 8–9.

⁷ *Гуревич Я.* Органы юстиции ЦЧО // Советская уголовная репрессия / Под ред. Н. В. Крыленко. – М., 1934. – С. 103–104, 179–181.

⁸ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1, оп.6, спр.7. — Арк. 20–56.

⁹ Документы свидетельствуют: Из истории деревни и накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 г. — М., 1989. — С. 339–345.

¹⁰ О некоторых перегибах в судебной работе. — М., 1931. — С. 372–375.

¹¹ Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С.29.

¹² Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР. 1917–1952 гг. / Под ред. И. Т. Голякова. — М., 1965. — С. 335–340.

¹³ Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 35.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.6, спр.237. — Арк.117.

¹⁵ Див.: *Подкур Р.Ю.* Документі радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів України (20–30 рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 46.

¹⁶ Органи юстиції і боротьба за хліб // Революційне право. — 1933. — № 1. — С. 1–5.

¹⁷ Про боротьбу з незаконними арештами. Циркуляр № 51 Наркомюста УСРР від 24 квітня 1930 р. // Радянська юстиція. — 1930. — № 12. — С. 32.

¹⁸ *Шляпчиков А.* Преступность в СССР. — М., 1935. — С. 55–60.

¹⁹ Державний архів Російської Федерації. — Ф. Р-9474, оп. 16, спр. 80. — Арк. 24–25.